e-ISSN 3092-7498
ISC | MSRT | ICI

Journal of Greater Khorasan Handicrafts

www.hgj.imamreza.ac.ir

Received: 3 Feb 2026 - Revised: 17 April 2026 - Published: 11 May 2026

Vol. 4, No. 13, Spring 2026

Research article

A Comparative Study of Illumination in Selected Manuscripts Produced in the Manuscript Workshops of Ebrāhīm Solṭān and Bāysonqor Mīrzā During Their Lifetimes

Pegah Ebrahimi * (a)

a) MA in Persian Painting, Department of Persian Painting, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. (pegah9877ebra@yahoo.com)

Keywords
Herat Illumination, Shiraz Illumination, Timurid Art of Book, Timurid Manuscripts, Stylistics of illumination.

Citation
Ebrahimi, P ., (2026). A Comparative Study of Illumination in Selected Manuscripts Produced in the Manuscript Workshops of Ebrāhīm Solṭān and Bāysonqor Mīrzā During Their Lifetimes. *Journal of GreaterKhorasanHandicrafts*, 4(13), 30-49.

*** Corresponding Authors**

Abstract

In the ninth century AH, the patronage of Timurid rulers contributed to the flourishing of the arts of the book. During this period, the Shiraz ketābkhāna (royal manuscript workshop), under the patronage of Ebrāhīm Solṭān, continued the traditions of manuscript production established in the preceding period. In contrast, the Herat ketābkhāna, under Bāysonqor Mīrzā, developed a distinct approach through the incorporation of various artistic traditions. Illumination is also one of these decorations. The present study aims to identify the stylistic characteristics of manuscript illumination in these two ketābkhāna and to compare them to determine their stylistic similarities and differences. Eight illuminated manuscripts form the corpus of this study. The illumination of the groups of manuscripts was analyzed and compared in terms of the placement and composition of illuminated decoration, framing arrangements, types of motifs, the frames, and the colors employed. The findings indicate that the two groups of manuscripts are broadly similar in terms of the placement of illuminated decoration; however, the Shiraz manuscripts generally contain more extensive illuminated areas. In relation to the frames, the motifs in the Shiraz manuscripts are finer and more densely arranged, whereas those in the Herat manuscripts display greater detail. Khata'i motifs are predominant in the Shiraz manuscripts, while arabesque motifs occur more frequently in the Herat examples. In the Shiraz manuscripts, illuminated framing arrangements more commonly feature central medallions and flanking medallions, whereas circular geometric designs are more characteristic of the Herat manuscripts.

DOI: https:// 10.22034/hgj.2026.600918.1080

OPEN ACCESS

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

Introduction

The manuscript workshops of Herat and Shiraz operated simultaneously but followed distinct approaches to the arts of the book. During this period, the Shiraz ketābkhāna (manuscript library/workshop), under the patronage of Ebrāhīm Solṭān, continued traditions of manuscript production established in the preceding period. In contrast, the Herat ketābkhāna, under Bāysonqor Mīrzā, developed a distinctive approach through the incorporation of diverse artistic traditions, particularly those of Tabriz. Although manuscripts produced in the two workshops share certain features, their differences are more pronounced. Illumination is one of the principal decorative components of these manuscripts. This study therefore examines the stylistic characteristics of their illumination and compares the two groups to identify their similarities and differences.

The research question is: What are the stylistic characteristics of the illumination of manuscripts produced in the workshops of Ebrāhīm Solṭān and Bāysonqor Mīrzā, and what similarities and differences can be identified between them? The significance of this study lies in the fact that the Herat and Shiraz workshops were two independent, active, and influential centers of manuscript production and the arts of the book in Iran. Although they developed distinct artistic approaches, they operated simultaneously under the Timurid dynasty. The findings may contribute to the identification and differentiation of undated manuscripts associated with these workshops and to a better understanding of their artistic interactions. The study focuses on manuscripts produced during the lifetimes of the two Timurid princes, when the workshops were under their direct supervision.

Materials and Methods

The research employs a descriptive, analytical, and comparative approach. Data were collected through library research and examination of digital collections provided by libraries worldwide. Manuscripts were selected according to several criteria. The Shiraz manuscripts date from 819 to 838 AH, corresponding to the period of Ebrāhīm Solṭān's rule in Shiraz. The Herat manuscripts date from 823 to 837 AH, from Bāysonqor's return from Azerbaijan and the arrival of artists from Tabriz at the Herat ketābkhāna until his death.

Each selected manuscript contains evidence linking it to one of the two workshops, including the presence of a rasm-e khāzeneh (treasury mark), the raqam (scribal signature) of a scribe active in the workshop, or a colophon (scribal end note) recording the date and place of transcription. Based on these criteria, eight manuscripts were selected: four from Ebrāhīm Solṭān's workshop in Shiraz and four from Bāysonqor Mīrzā's workshop in Herat.

The illuminated pages of each manuscript were then identified and analyzed stylistically. The two groups were compared in four categories: framing and composition, types of motifs, dimensions of illuminated frames, and colours. The location and distribution of illumination within each manuscript were also examined.

Discussion and Findings

The shamsa (medallion) frame, identified as a shamsa of the rasm-e khāzeneh (treasury design) type, occurs in two Shiraz manuscripts and three Herat manuscripts. In the manuscripts associated with Ebrāhīm Solṭān, the shamsa and its internal divisions are predominantly based on elongated and turanj (central medallion) forms, whereas those in the Herat manuscripts are circular. Three Shiraz manuscripts and one Herat manuscript contain a serlevha (full-page opening illumination) at the beginning of the codex. In both groups, the serlevha comprises paired ansa (projecting triangular forms) and cartouches (elongated inscription panels), decoration between the two cartouches, and an enclosing border. The principal difference concerns the framing between the two cartouches: in the Ebrāhīm Solṭān manuscripts, it consists of turanj and half-turanj (ansa) forms, whereas in the Bāysonqorī manuscripts it consists of circular geometric knotwork.

The illuminated opening pages of the text in the Shiraz manuscripts combine paired or single ansa forms and cartouches with a border surrounding the text area. In the Herat manuscripts, except for the Bāysonqorī Shāhnāmeh, the opening pages are decorated with a single ansa form. In multi-part manuscripts, the beginning of each section is likewise marked by a decorated serlevha.

The Shiraz manuscripts also display a distinctive page layout in which two texts appear simultaneously on one page, one in the

Journal Of Greater Khorasan HandiCraft
Vol. 4, No. 13 ,Spring 2026

margin and the other in the main text area. Two manuscripts associated with Ebrāhīm Solṭān and one Bāysonqorī manuscript contain decorated colophons. In the Qurʾān associated with Ebrāhīm Solṭān, the colophon is enclosed within a rectangular frame, with a waqf inscription (endowment inscription) incorporated into two shamsas positioned above and below the frame. One literary manuscript from each group also contains a decorated colophon. Its decoration is triangular in the Shiraz manuscript, whereas in the Herat manuscript it consists of two columns flanking the colophon text.

Comparison of the decorated pages shows that the manuscripts associated with Ebrāhīm Solṭān contain a greater extent of illumination than the Bāysonqorī manuscripts. In both groups, the decorative repertoire consists primarily of khataʾī (stylized floral motifs) and eslimī (arabesque) motifs. Khataʾī motifs predominate in the Shiraz manuscripts, whereas eslimī motifs are more frequent in the Herat manuscripts.

The two groups are broadly comparable in overall dimensions. However, comparison of manuscript dimensions and the area occupied by illuminated frames shows that illumination covers a greater proportion of the page in the Shiraz manuscripts. Their motifs are also more densely arranged and consequently more finely rendered. By contrast, the Herat manuscripts exhibit greater variety and elaboration in the details of their motifs.

In terms of color, lapis lazuli and gold predominate in the backgrounds and major motifs of both groups, followed by black in smaller frames. Vermilion, orange, and verdigris occur in both groups but are used more extensively and with greater variation in the Bāysonqorī manuscripts. These manuscripts also display greater chromatic diversity, with indigo, pink, and violet providing additional variation in the floral motifs.

Conclusions

The comparative analysis demonstrates that, despite broad similarities in the illumination of the two groups, clear stylistic distinctions can be identified. Shiraz manuscripts are characterized by a greater extent and density of illumination, finer motifs, and a predominance of khataʾī motifs and turanj-based framing. Herat manuscripts, in contrast, are distinguished by greater ornamental elaboration, more extensive use of eslimī motifs, circular geometric framing, and greater chromatic diversity. These differences indicate distinct approaches to illumination in the two Timurid workshops and provide useful criteria for their stylistic differentiation.

شاپا الکترونیکی
۳۰۹۲-۷۴۹۸
ISC | MSRT | ICI

هنرهای صناعی خراسان بزرگ

دوره٤، شماره ۱۳، بهار ۱٤۰۵

مقاله پژوهشی

تطبیق شاخصه‌های سبکی تذهیب هشت نسخهٔ خطی منتخب از کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان و بایسنغرمیرزا، تولیدشده در زمان حیات ایشان

پگاه ابراهیمی*(الف)

الف) کارشناس ارشد نقاشی ایرانی ، دانشکدهٔ صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران. (pegah9877ebra@yahoo.com)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۲/۲۱
شماره صفحات: ۴۹-۳۰

واژگان کلیدی:
تذهیب هرات، تذهیب شیراز، کتاب‌آرایی تیموری، نسخ خطی تیموری، سبک‌شناسی تذهیب.

استناد به مقاله:
ابراهیمی، پ.(۱۴۰۵). تطبیق شاخصه‌های سبکی تذهیب هشت نسخهٔ خطی منتخب از کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان و بایسنغرمیرزا، تولیدشده در زمان حیات ایشان. *هنرهای صناعی خراسان بزرگ*، ۴(۱۳)، ۴۹-۳۰

*نویسنده مسئول مکاتبات

چکیده

در قرن نهم هـ.ق، حمایت امیران و شاهزادگان تیموری از علم و هنر منجر به تولید آثار بی‌بدیل در نسخه‌پردازی این دوران شد. در این سال‌ها کتابخانهٔ شیراز زیرنظر ابراهیم‌سلطان با ادامهٔ راه سنت کتاب‌آرایی دورهٔ پیشین و کتابخانهٔ هرات زیرنظر بایسنغرمیرزا با تلفیق سنت‌های هنری مختلف، از جمله تبریز، در شیوهٔ طراحی و اجرای هنرهای کتاب‌آرایی، از جمله تذهیب، بسیار متفاوت عمل می‌کردند. پژوهش حاضر با هدف شناسایی شاخصه‌های سبکی تذهیب نسخ‌خطی این دو کتابخانه و مطالعهٔ تطبیقی این ویژگی‌ها در راستای شناسایی وجوه تشابه و تفاوت سبکی آن‌هاست. انجام این پژوهش به دلیل اهمیت و تاثیر بالای کتابخانهٔ هرات و شیراز بر هنر کتاب‌آرایی ایران که در یک‌زمان با دو سبک متفاوت هنری فعالیت می‌کردند، حائز اهمیت است. تعداد هشت نسخهٔ خطی مذهَّب با تاکید بر تولید آن‌ها در زمان حیات دو شاهزادهٔ تیموری انتخاب شد. در روند پژوهش شاخصه‌های تذهیب این دو گروه نسخه از نظر، قاب‌ها و ترکیب‌بندی، انواع نقوش، ابعاد قاب‌ها و رنگ‌های به‌کاررفته سبک‌شناسی و تطبیق داده شد. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که نسخ خطی و کتابخانه در جایگاه تزیینات تذهیب تقریبا مشابه‌اند، نسخ خطی شیراز دارای فضای مذهب بیشتری هستند. با توجه به ابعاد قاب‌ها نقوش در آثار شیراز ظریف‌تر و متراکم‌تر است؛ اما از طرف دیگر نقوش در آثار هرات دارای تزیینات و جزییات بیشتری هستند. بیشترین نقوش در آثار شیراز ختایی و در آثار هرات اسلیمی است. قاب‌بندی‌ها در آثار شیراز بیشتر به شکل ترنج و سرترنج و در آثار هرات نقوش هندسی مدور است.

DOI: https:// 10.22034/hgj.2026.600918.1080

OPEN ACCESS
©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

شاهرخ (۸۵۰–۷۷۹ ق) در سال ۸۲۳ هـ.ق، سلطنت خود را با مرکزیت هرات آغاز کرد (Ḥāfiẓ-i Abrū, 1993: p. 709). پسران او، الغ بیگ در سمرقند، ابراهیم‌سلطان در شیراز، بایسنغر در هرات و محمد جوکی در بلخ، کارگاه‌های هنری دایر کرده و حامی هنر و هنرمندان بودند (Dawlatshāh Samarqandī, 2003: p. 351). ارتباط برادران تیموری و علاقه‌شان به شعر و ادب و هنر، زمینه‌ساز تولید آثار بی‌بدیل در نسخه‌پردازی قرن نهم هجری شد. در این میان، کارگاه هرات به عنوان مرکز حکومت و شیراز به عنوان یک کانون کتابتی فعال و محل تجمع هنرمندان در دوره‌های پیشین، نقش مهمی در شکل‌گیری تاریخ کتاب‌آرایی ایران ایفا کردند.

دو کتابخانهٔ هرات و شیراز با وجود همزمان بودن فعالیت‌شان، در شیوهٔ طراحی و اجرای هنرهای کتاب‌آرایی بسیار متفاوت بودند. کتابخانهٔ شیراز با ادامهٔ راه سنت کتاب‌آرایی دورهٔ پیشین و کتابخانهٔ هرات با تلفیق سنت‌های هنری مختلف، از جمله تبریز، به راه خود ادامه دادند. با مشاهدهٔ تزیینات نسخ خطی تولید شده در این دو کتابخانه در می‌یابیم که این آثار اگر چه شباهت‌هایی به یکدیگر دارند، اما تفاوت آن‌ها بیشتر در چشم مخاطب نمود می‌یابد. تذهیب نیز یکی از این تزیینات است. در پژوهش پیش رو، به مطالعهٔ تطبیقی تزیینات تذهیب در نسخ خطی تولید شده در هرات و شیراز پرداخته خواهد شد. تاکید بر نسخه‌هایی است که در زمان حیات دو شاهزادهٔ تیموری و ادارهٔ کارگاه‌ها زیر نظر شخص آن‌ها تولید شده‌است. نسخه‌های شیراز در فاصلهٔ سال‌ها ۸۱۹ تا ۸۳۸ ق، مقارن با دورهٔ حکومتی شخص ابراهیم‌سلطان و نسخه‌های هرات بین فاصله سال‌های ۸۲۳ تا ۸۳۷ ق مقارن با بازگشت بایسنغر از فتح آذربایجان و ورود هنرمندان تبریز به کتابخانهٔ هرات تا وفات بایسنغرمیرزاست.

هدف از انجام این پژوهش، سبک شناسی تزیینات تذهیب این نسخه‌ها در راستای شناسایی شاخصه‌های سبکی آن‌ها و مطالعهٔ تطبیقی این ویژگی‌ها در راستای شناسایی وجه تشابه و تفاوت آن‌هاست. سوال پژوهش از این قرار است: شاخصه‌های سبکی تذهیب نسخ خطی کتابت شده در کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان و بایسنغرمیرزا و وجوه تفاوت و تشابه بین آن‌ها کدام‌اند؟ انجام این پژوهش به دلیل اهمیت بالای کتابخانهٔ هرات و شیراز به عنوان دو کانون کتابتی مستقل، فعال و تاثیرگذار بر هنر کتاب‌آرایی ایران با دو سبک متفاوت هنری، که در یک زمان تحت حکومتی واحد فعالیت می‌کردند، حائز اهمیت است. نتایج این پژوهش به شناسایی و تفکیک نسخ خطی بدون تاریخ به جا مانده از این دو کتابخانه و آنکه دریابیم که این دو کانون کتابتی چه تاثیراتی بر یکدیگر داشته‌اند، کاربرد خواهد داشت.

با توجه به موارد مذکور تعداد هشت نسخهٔ خطی، که هر یک دارای نشانه‌ای بر تولید آن‌ها در یکی از دو کتابخانه است، انتخاب شد. نشانه‌هایی چون، داشتن رسم‌خزانه[۱]، رقم[۲] کاتب فعال در هر یک از کتابخانه‌ها و داشتن تاریخ و محل کتابت در انجامه[۳]. چهار نسخهٔ متعلق به شیراز شامل دیوان شعرا مورخ ۸۲۰ ق، گلچین منظوم کتابت شده برای بایسنغرمیرزا، یک نسخهٔ قرآنی به قلم شخص ابراهیم‌سلطان و شاهنامهٔ ابراهیم‌سلطان که بعد از تولید نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری به سفارش ابراهیم‌سلطان کتابت شده، هستند. از چهار نسخهٔ کتابخانهٔ بایسنغر سه نسخه دارای رسم خزانه و یک نسخه به قلم جعفر تبریزی است. در روند پژوهش، ابتدا صفحات مذهَّب در هر یک از نسخه‌ها شناسایی و به طور همزمان با سبک‌شناسی تذهیب آن‌ها به تطبیق و شناسایی وجوه تفاوت و شباهت آن‌ها در چهار بخش قاب‌ها و ترکیب‌بندی، انواع نقوش، جایگاه تزیینات، ابعاد قاب‌ها و رنگ‌های به‌کار رفته پرداخته خواهدشد. در این بین جایگاه به‌کارگیری هر یک از قالب‌های تذهیب در نسخ خطی دو گروه نیز، مقایسه خواهد شد.

روش تحقیق

روش پژوهش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی است. جمع آوری اطلاعات بر اساس اطلاعات کتابخانه‌ای و وبسایت کتابخانه‌های جهان است. در روند انتخاب نسخ خطی مورد پژوهش چند نکته لحاظ شده است. نسخه‌های شیراز در فاصلهٔ سال‌ها ۸۱۹ تا ۸۳۸ ق، مقارن با دورهٔ حکومتی شخص ابراهیم‌سلطان در شیراز است. نسخ خطی هرات بین فاصله سال‌های ۸۲۳ تا ۸۳۷ ق مقارن با بازگشت بایسنغر از

---

[۱] گاهی در پشت نخستین برگ از نسخهٔ خطی، نام سفارش دهنده نسخه را می‌نوشتند. اگر سفارش‌دهنده یکی از پادشاهان و بزرگان بود عبارتی مانند "به رسم خزانهٔ کتبخانه ..." نوشته می‌شد. گاهی در نسخه‌های نفیس این بخش را با شمسه، ترنج یا دیگر اشکال تزیین می‌کردند (Safari Āq-Qalʿeh, 2011: p. 265).

[۲] در عرف کاتبان آن بخش از کتابت کاتب گفته می‌شود که کاتب نام و نشان خود و تاریخ کتابت مکتوبش را در آن می‌نویسد (Mayel-Heravi, 2019: p. 139).

[۳] عبارتی که توسط کاتب در پایان نسخه نوشته شده و شامل نام کاتب، تاریخ کتابت و گاهی اطلاعاتی مانند مکان کتابت نسخه و نام سفارش دهنده و غیره است (Safari Āq-Qalʿeh, 2011: p. 83).

آذربایجان و ورود هنرمندان تبریز به کتابخانهٔ هرات تا وفات بایسنغرمیرزا است. هر یک از نسخ خطی منتخب دارای نشانه‌ایست که اطمینان می‌دهد نسخه در یکی از دو کتابخانهٔ سلطنتی کتابت شده‌است. نشانه‌هایی چون، داشتن رسم‌خزانه، رقم کاتب فعال در هر یک از کتابخانه‌ها و داشتن تاریخ و محل کتابت در انجامه. با توجه به موارد مذکور تعداد هشت نسخهٔ خطی شامل چهار نسخه از کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان در شیراز و چهار نسخه از کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا در هرات، انتخاب شد. در ادامهٔ روند پژوهش، ابتدا صفحات مذهَّب در هر یک از نسخه‌ها شناسایی شد. سپس همزمان با سبک‌شناسی تذهیب آن‌ها، وجوه تفاوت و شباهت شاخصه‌های تذهیب دو گروه، در چهار بخش قاب‌ها و ترکیب‌بندی، انواع نقوش، ابعاد قاب‌ها و رنگ‌های به‌کاررفته، شناسایی می‌شود. روند مطالعات با تمرکز بر محل تزیینات انجام شده در نسخه‌ها انجام خواهد شد. همچنین جایگاه به‌کارگیری هر یک از قالب‌های تذهیب در نسخ خطی دو گروه، تطبیق داده خواهدشد.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی در رابطه با تذهیب هرات و تذهیب شیراز در دوران تیموری انجام شده و شاخصه‌های تذهیب هر یک از آن‌ها تا حد زیادی شناسایی شده‌اند. در بحث مطالعهٔ تطبیقی ویژگی‌های تذهیب تولیدات دو کتابخانه، به شکل خاص تذهیب نسخ خطی قرآنی مورد توجه پژوهشگران بوده است. فریدونی و همکاران در مقاله‌ای تطبیقی به بررسی تطبیقی ۲۰ نسخهٔ قرآنی متعلق به شیراز و هرات در دوره‌های تیموی و صفوی پرداخته‌اند. این پژوهش با هدف شناسایی ویژگی‌های نسخه‌شناسی این آثار از جهت شناسایی آن‌ها انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این نسخه‌ها از طریق پنج مورد شامل لوح فاتحةالکتاب، خط سرسوره‌ها، دعاهای اوراق بدرقه در ابتدا و انتهای نسخه، تزیینات همراه متن و ترکیب‌بندی نقوش قابل شناسایی‌اند. نگارندگان با توجه به موارد مذکور، شاخصه‌های هر دسته از قرآن‌ها را بیان کرده و وجوه تفاوت و شباهت آن را بازگو می‌کنند (Fereidooni et al, 2023). با وجود ادعای بررسی ویژگی‌های نسخه شناسی که در ابتدای مقاله آمده است؛ متن مقاله بیشتر متمرکز بر ترکیب‌بندی و آرایش صفحات مذهب و نقوش آن‌هاست. سیبویه در مقاله‌ای با هدف تعیین ویژگی‌های تذهیب دو قرآن شاخص از دو مرکز مهم هنری قرن نهم هجری قمری، به مطالعهٔ تطبیقی تذهیب قرآن‌های ابراهیم‌سلطان تیموری و عبدالله طباخ هروی پرداخته است. نگارنده صفحات مذهب این دو قرآن را در سه بستر نقش، رنگ و ترکیب‌بندی بررسی کرده است. شباهت‌ها در شیوهٔ طراحی نقوش اسلیمی، گسترهٔ رنگی مشابه و تفاوت‌ها در شیوهٔ طراحی و ترکیب‌بندی نقوش ختایی، در جایگاه به‌کارگیری هر رنگ و شیوهٔ طراحی الواح آغازین است (Sibouyeh, 2020).

جز دو پژوهش مذکور، نگارنده پژوهشی در رابطه با مطالعات تطبیقی تذهیب در نسخ خطی تیموری شیراز و هرات نیافت. همچنین نگارنده پژوهشی دربارهٔ نسخ خطی این دو کتابخانه که به طور خاص با تمرکز بر نسخ خطی تولید شده در زمان حیات دو شاهزاده باشد، نیافت. در پژوهش حاضر با تاکید بر نسخ خطی درباری کتابت شده در زمان حیات دو شاهزادهٔ تیموری، به مطالعهٔ تطبیقی تذهیب این نسخه‌ها پرداخته خواهدشد. دلیل تاکید بر زمان حیات شاهزادگان، رابطهٔ دو برادر با یکدیگر و رقابتی است که در تولیدات نسخ خطی نفیس با یکدیگر داشته‌اند. این رقابت منجر به تولید نسخ خطی بسیار نفیس به سفارش ابراهیم‌سلطان و بایسنغر میرزا شده است. آثاری که در بالاترین کیفیت در دو سبک کاملا متفاوت و تقریبا همزمان تولید شده‌اند.

مبانی نظری

مختصری بر فعالیت کتابخانهٔ شیراز

پس از آنکه شاهرخ سرکشی اسکندرسلطان در شیراز را فرونشاند، پسرش ابراهیم‌سلطان را در سال ۸۱۹ ق به حکومت فارس منسوب کرد. وی در خطاطی استاد بود. بعضی خط وی را با خط یاقوت هم سطح می‌دانند (Abd al-Razzāq Samarqandī, 1993: p. 380). سنت کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان ادامه دهندهٔ سنت مکتب شیراز در سال‌های پیشین بود. آنچه از زمان اسکندر سلطان (۸۱۷-۷۹۸ ق) و پیش از آن دوران مظفری (۷۹۵–۷۴۵ ق) در شیراز باقی مانده بود (Ājand, 2014: p. 191). کلانتری کتابخانهٔ شیراز در دست خواجه نصیر مذهِب بود. سند کلانتری کتابخانه به نام وی که در سال ۸۳۵ ق صادر شده است، امروزه در دست است (Ājand, 2008: p. 40). محمودالحسینی، نورالحسینی، محمد قطب مغیثی سلطانی، میرعلی و یعقوب ابن حسن معروف به سراج که شاگرد روزبهان شیرازی بوده است؛ تعدادی از کاتبانی هستند که نام‌شان در انجامهٔ نسخ خطی به جا مانده از این کتابخانه ثبت شده است (Ājand, 2014: p. 175). در تذهیب نسخ خطی شیراز رنگ لاجوردی و طلایی به عنوان رنگ‌های اصلی دیده می‌شود. وسعت به کار گیری نقوش طلایی بر زمینهٔ لاجوردی تعادل ایجاد می‌کند. رنگ‌های دیگر همچون طلایی، فیروزه‌ای، سیاه، سفید، نارنجی و غیره به عنوان رنگ‌های فرعی در تزیینات دیگر به‌کار رفته‌اند. در تذهیب شیراز نقوش ختایی با ترکیب‌بندی بوته‌ای و همچنین ترسیم نقوش بر زمینهٔ بدون رنگ کاغذ دیده می‌شود. همچنین شیوهٔ ترکیب‌بندی قاب‌ها و بکارگیری ترنج بادامی در حواشی الواح مذهَّب از ویژگی‌های قاب‌های مذهَّب نسخ خطی کتابخانهٔ شیراز است (Sibouyeh, 2020).

مختصری بر شیوهٔ فعالیت کتابخانهٔ هرات

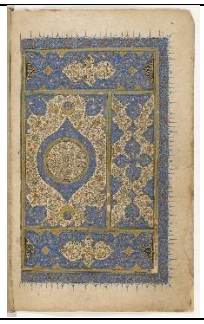
عمارت باغ سفید، که پس از پایتختی هرات به دستور شاهرخ بنا شد، محل سکونت بایسنغرمیرزا و کتابخانهٔ سلطنتی او بود (Dawlatshāh Samarqandī, 2003: p. 135). هنرمندان و خردمندان از فارس، عراق و آذربایجان به کتابخانهٔ هرات می‌آمدند (Hwāndamīr, 2001: p. 622). کارگاه هرات از تلفیق سنت‌های متفاوت تشکیل شد. از سال ۸۲۳ ق پس از فتح آذربایجان توسط بایسنغر، شماری از هنرمندان تبریز به کتابخانهٔ هرات آمدند و به تدریج سنت هنری نوینی که حاصل تعامل هنرمندان سراسر ایران بود، پدید آمد (Ājand, 2008: p.p. 38-40). مولانا جعفر تبریزی که لقب بایسنغری را از شاهزادهٔ تیموری گرفته بود، سرآمد کاتبان و رئیس کتابخانهٔ بایسنغر بود. عرضه‌داشت جعفر بایسنغر که به دست ما رسیده[1]، اطلاعات مفیدی در رابطه با امور کتابخانهٔ هرات دربر دارد (Ājand, 2008: p. 41). از هنرمندان معروف کتابخانهٔ بایسنغری، مولانا محمد مطهر، میرخلیل مصور، مولانا شهاب‌الدین مذهِب، مولانا شمس بایسنغری و خواجه غیاث‌الدین نقاش می‌باشند.

تذهیب نسخ خطی کتابت شده در کتابخانهٔ هرات هم‌سو با دیگر هنرهای این دوره رشد کرد. رنگ‌های اصلی به کار رفته در این آثار لاجوردی و طلایی است. زمینهٔ نقوش اغلب با لاجوردی کار می‌شده و رنگ‌های دیگر مانند سفید، زرد، سرخ و سبز در نقوش، کاربرد داشته است. نقش اسلیمی در حواشی مذهَّب و ظرافت آن‌ها توجه به جزییات را در این دوره به نمایش می‌گذارد (Azimi, 2011). با توجه به آثار به جا مانده از این دوره می‌توان لاجوردی را با بیشترین میزان کاربرد، رنگ اصلی این آثار معرفی کرد. در بین نقوش نیز نقش اسلیمی که در این دوره با تزیینات ظریف درون اسلیمی‌ها و ظرافت بیشتر نسبت به دورهٔ پیشین اجرا می‌شود نقش اصلی در این آثار را ایفا می‌کند. نقوش ختایی با وجود اینکه نسبت به دورهٔ پیشین بیشتر مورد توجه مذهِبان است؛ اما همچنان در جایگاه بعد از نقوش اسلیمی قرار دارند.

معرفی نسخ خطی مورد مطالعه

چهار نسخهٔ خطی کتابت شده در کتابخانهٔ سلطنتی شیراز و چهار نسخه تولیدی در کتابخانهٔ سلطنتی هرات انتخاب شده است. نسخه‌ها با توجه به نشانه‌های موجود به طور مطمئن در کتابخانه‌های دو شاهزاده و به سفارش آن‌ها کتابت شده‌اند. در نسخ خطی متعلق به شیراز، گلچین منظوم، در کتابخانهٔ شیراز برای هدیه به بایسنغرمیرزا کتابت شده‌است. این نسخه رسم خزانهٔ بایسنغرمیرزا را دارد و در انجامه، کتابت آن در دارالملک شیراز ذکر شده است. یک نسخهٔ قرآنی به قلم شخص ابراهیم‌سلطان و یکی دارای رسم خزانهٔ اوست. نسخهٔ حاوی رسم خزانه همان شاهنامه‌ایست که بعد از تولید نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری به سفارش ابراهیم‌سلطان کتابت شده‌است. نسخهٔ مورخ ۸۲۰ نیز در پژوهش‌های پیشین به عنوان تولیدات کتابخانهٔ شیراز و کاتب آن به عنوان یکی از کاتبان کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان معرفی شده است. از نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغر، سه نسخه دارای رسم خزانه و کاتب یک نسخه جعفر تبریزی، کلانتر کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا در هرات، است. در ادامه، اطلاعات موزه‌ای نسخه‌های مورد مطالعه در جدول ۱ ارائه شده است.

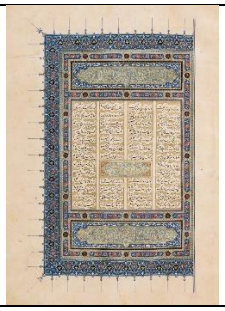
جدول ۱: معرفی نمونه‌های مورد پژوهش(نگارنده)

ردیف	عنوان	تصویر	تاریخ (ه.ق)	مشخصات	منبع
۱	دیوان شعرا	 1v	۸۲۰	محل تولید: شیراز ابعاد: ۱۹۰ در ۱۲۵ میلی‌متر تعداد اوراق: ۲۰۷ محل نگهداری: کتابخانه ملی فرانسه شماره ثبت: S.Persan 1469 صفحات مذهب: ٦ صفحه	URL 1

[1] Ājand, 2008: p. 41.) در موزهٔ توپقاپوسرای نگهداری می‌شود (H.2153 این عرضه داشت در صفحهٔ ۹۸ مرقع بایسنغر میرزا است که با شمارهٔ

۲	قرآن	 1v	۸۳۳ - ۸۵۰	محل تولید: شیراز ابعاد: ۶۱۰ در ۸۰۰ میلی‌متر تعداد اوراق: - محل نگهداری: کتابخانه آستان قدس شماره ثبت: ٤١٤ صفحات مذهب: ٤ صفحه در دسترس	آرشیو شخصی[1]
۳	گلچین منظوم	 3r	۸۲۳	محل تولید: شیراز ابعاد: ۲۸۳ در ۲۰۲ میلی‌متر تعداد اوراق: - محل نگهداری: کتابخانه دولتی برلین شماره ثبت: I.4628 صفحات مذهب: ۱۸ صفحه در دسترس	URL2
٤	شاهنامه	 16v	۸۲۷	محل تولید: شیراز ابعاد: ۲۸۸ در ۱۹۸ میلی‌متر تعداد اوراق: ٤٦٨ محل نگهداری: کتابخانه بادلیان شماره ثبت: Ms. Ouseley Add 176 صفحات مذهب: ۸ صفحه	URL 3
٥	نصایح اسکندر	 1v	۸۲۹	محل تولید: هرات ابعاد:۱۹۹ در ۱۱۳ میلی‌متر تعداد اوراق: ۳٦ محل نگهداری: کتابخانه چستربیتی شماره ثبت: Ar 4183 صفحات مذهب: ۲ صفحه	URL4
٦	گلستان سعدی		۸۳۰	محل تولید: هرات ابعاد: ۲۵۲ در ۱۵۹ میلی‌متر تعداد اوراق: ٥٦ محل نگهداری: کتابخانه چستربیتی شماره ثبت: Per 119 صفحات مذهب: ۳ صفحه	URL5

[1] سپاس از دکتر مهدی صحراگرد که تصاویر این نسخهٔ خطی را در اختیار نگارنده قرار دادند.

			1v		
۷	شاهنامه	۸۳۳	 13r	محل تولید: هرات ابعاد: ۳۸۰ در ۲۶۰ میلی‌متر تعداد اوراق: - محل نگهداری: کتابخانه کاخ گلستان شماره ثبت: ۷۱۶ صفحات مذهب: ۱۲	(Firdawsī, 1971: p. 8)
۸	تاریخ وصاف	۸۳۵	 1v	محل تولید: هرات ابعاد: - تعداد اوراق: ۳٤٤ محل نگهداری: مجموعه کی‌یر موزه هنر دالاس شماره ثبت: VII:62 صفحات مذهب: ۵ صفحه	(Mihan, 2019)

نسخهٔ خطی *دیوان شعرا*، مجموعهٔ سه دیوان امیرخسرو دهلوی، حسن دهلوی و ناصر بخاری است. کاتب نسخه، نورالحسینی و قلم کتابت نستعلیق آغازین است. دیوان حسن دهلوی و ناصر بخاری در هامش[1] متن دیوان امیرخسرو دهلوی نوشته شده است. شش صفحه مذهَّب شامل، دو صفحهٔ سرلوح آغاز نسخه، صفحات آغاز هر بخش در متن و هامش که دارای سرلوح کتیبه دار است و دو صفحه انجامه است. اطراف متن انجامه با نقوش طلایی محرر تزیین شده‌است (جدول ۱ ردیف ۱). نسخهٔ خطی *قرآن*، منتخبی از ۱۲ سوره، توسط شخص ابراهیم‌سلطان کتابت و وقف حرم رضوی شده‌است. صفحات مذهب در دسترس نگارنده یکی از صفحات آغازین متن، دو صفحه حاوی سرسوره مذهَّب و صفحهٔ انجامه و وقف‌نامه است. علاوه بر آن گل‌آیات و نشان خمس و عشر نیز مذهب‌اند. قلم کتابت ریحان و ثلث است. دو سطر ثلث جلی با مرکب سیاه و تحریر طلایی در بالا و پایین صفحه و در بخش میانی پنج سطر ریحان خفی به قلم طلایی و محرر نوشته شده‌است (جدول ۱ ردیف ۲). نسخهٔ خطی *گلچین منظوم*، به سفارش ابراهیم‌سلطان در دارالملک شیراز برای برادرش بایسنغرمیرزا و با شمسه‌ای به نام او تولید شد (Wright, 2012: p. 172). قلم کتابت نستعلیق است. نسخه مجموعه‌ای از گلچین اشعار از کتب شاهنامه فردوسی، منطق‌الطیر، خمسهٔ نظامی، خمسهٔ امیرخسرو دهلوی، خمسهٔ خواجوی کرمانی است. همچنین اشعاری از دیگر شاعران در هامش نسخه آمده که نامشان در بخش فهرست نوشته شده است. کاتب نسخه محمودالکاتب الحسینی است. صفحات مذهَّب در دسترس نگارنده شامل صفحات سرلوح حاوی فهرست، دو صفحهٔ آغاز متن، صفحهٔ شمسهٔ رسم خزانه، دو صفحهٔ ترنج حاوی فهرست خمسهٔ نظامی و خمسهٔ امیرخسرو دهلوی و سرلوح کتیبه‌دار در آغاز هر بخش از کتاب در متن و هامش است (جدول ۱ ردیف ۳). نسخهٔ خطی *شاهنامه*، حاوی رسم خزانهٔ ابراهیم‌سلطان است. گفته شده که این شاهنامه به تقلید از شاهنامهٔ بایسنغرمیرزا توسط ابراهیم‌سلطان سفارش داده شده است. پس به احتمال تاریخ کتابت این نسخه به بعد از سال ۸۳۳ ق باز می‌گردد (Ājand, 2014: p. 206). قلم کتابت نستعلیق است. ۸ صفحه مذهَّب شامل شمسهٔ رسم خزانه، سرلوح کتیبه‌دار آغاز دیباچه، صفحات سرلوح آغاز نسخه، دو صفحهٔ آغاز متن در ابتدای نسخه و دو صفحهٔ آغاز متن در نیمهٔ نسخه است. در صفحات سرلوح، رقم مذهِب، نصر سلطانی[2]، نوشته شده‌است (جدول ۱ ردیف ٤).

نسخهٔ خطی *نصایح اسکندر*، به نام عربی *سرالاسرار*، شامل نامه‌هایی از طرف ارسطو برای شاگردش اسکندر است که در زمان لشکرکشی به سمت ایران برای او نوشته است. قلم کتابت نستعلیق و کاتب نسخه جعفر بایسنغر است. نسخه دارای دو صفحه مذهَّب شامل سرلوح کتیبه دار ابتدای متن و صفحه‌ای شامل ترنج و چهار لچک مذهَّب در قاب مربعی است (جدول ۱ ردیف ۵). نسخهٔ خطی

[1] در اصطلاح نسخه شناسان، کرانه‌های سه‌گانهٔ صفحات نسخهٔ خطی را گویند. گاهی کاتب در این قسمت، رساله یا کتابی دیگر را می‌نوشته است (Mayel-Heravi, 2019: p. 389).

[2] نصرسلطانی یا نصیرالدین مذهِب، همان کلانتر کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان است (Ājand, 2008: p. 40).

گلستان سعدی، حاوی رسم خزانهٔ بایسنغرمیرزاست. کاتب نسخه جعفر بایسنغر و قلم کتابت نستعلیق است. سه صفحهٔ مذهَّب نسخه شامل شمسهٔ رسم خزانه در صفحهٔ ظهر[1]، سرلوح کتیبه‌دار آغاز متن و صفحهٔ انجامه است. علاوه بر این کتیبه‌های سرعنوان و تزیینات مختصر دیگر در کناره‌های متن، تقریبا در تمام صفحات کار شده است (جدول ۱ ردیف ٦). نسخهٔ *شاهنامه*، کاتب نسخه جعفر بایسنغر و قلم کتابت نستعلیق است. ۱۲ صفحه مذهَّب شامل شمسهٔ رسم خزانه، حاشیهٔ دو لوح نگاره آغازین، صفحات سرلوح حاوی القاب بایسنغر، صفحات آغاز متن دیباچه، دو صفحهٔ سرلوح حاوی نام شاهان شاهنامه، صفحات آغاز متن شاهنامه و سرلوح کتیبه‌دار است (جدول ۱ ردیف ۷). نسخهٔ *تاریخ وصاف*، نسخهٔ کمتر شناخته شدهٔ کتابخانهٔ بایسنغری است. پایان نسخه افتادگی دارد و انجامه یا نام کاتب در دست نیست. شمسهٔ رسم خزانهٔ بایسنغرمیرزا در ابتدای نسخه آمده‌است. صفحات مذهَّب اصلی نسخه شامل شمسهٔ رسم خزانه و چهار سرلوح کتیبه‌دار آغاز هر بخش از کتاب است (جدول ۱ ردیف ۸). پایان بخش چهارم، با توجه به متن تاریخ وصاف، دو برگ افتادگی دارد. احتمالا حاوی بخش خاتمةالکتاب و انجامه بوده است. در هنگام مرمت در یک سوم پایین صفحهٔ آخر یک شمسهٔ افقی برگرفته از شمسهٔ رسم خزانه طراحی و به همان سبک تذهیب موجود در نسخه اجرا شده است. این بخش الحاقی حاوی تاریخ نسخه است که به احتمال از انجامهٔ اصلی برداشته شده است (Mihan, 2019).

در ادامه با توجه به صفحات مذهَّب نسخ خطی دو کتابخانه، به سبک‌شناسی و تطبیق شاخصه‌های تذهیب این نسخه‌ها پرداخته خواهد شد.

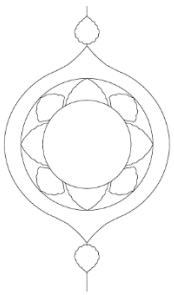
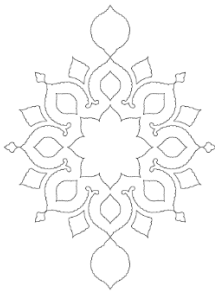
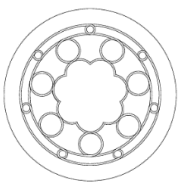
بحث و یافته‌ها

ترکیب‌بندی‌ها و قاب‌های به‌کاررفته در صفحات مذهَّب

شمسهٔ آغازین

شمسهٔ آغازین معمولا در پشت اولین برگ نسخه‌های خطی غیر قرآنی دیده می‌شود. اگر این شمسه حاوی نام سفارش دهنده یا حامی نسخه باشد به آن شمسهٔ رسم خزانه نیز گفته می‌شود. در بین شش نسخهٔ بررسی شده، پنج نسخهٔ خطی دارای شمسهٔ رسم خزانه‌اند. این نسخه‌ها عبارت‌اند از: نسخهٔ شاهنامه و گلچین منظوم از کتابخانهٔ ابراهیم سلطان و نسخهٔ گلستان سعدی، شاهنامه و تاریخ وصاف از کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا. در جدول ۲ قالب کلی شمسه‌های اجرا شده در هر یک از نسخه‌ها، ارائه شده است.

جدول ۲: فرم شمسهٔ رسم خزانه در نسخ خطی مورد مطالعه(نگارنده)

ردیف	محل تولید	شمسهٔ رسم خزانه		
۱	کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان			
		گلچین منظوم ۸۲۳ هـق – 1r		شاهنامه ابراهیم سلطان – 12r
۲	کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا			
		گلستان سعدی ۸۳۰ هـق – 1r	شاهنامه ۸۳۳ هـق - 1r	تاریخ وصاف ۸۳۵ هـق - 1r

[1]) پشت اولین برگ از نسخهٔ خطی است (Mayel-Heravi, 2019: p. 195).

فرم شمسه در گلچین منظوم کتابخانهٔ ابراهیم سلطان دایره کشیده از بالا و پایین است تا حدی که به فرم قاب ترنج نزدیک شده است. رسم خزانه در دایرهٔ میانی این ترنج آمده است. اطراف دایرهٔ میانی با قاب ترنج و نیم‌ترنج دالبری تقسیم‌بندی شده است. دو سرترنج بادامی، که یکی از شاخصه‌های تذهیب شیراز این دوران است، در بالا و پایین متصل به قاب اصلی آمده است. در سمت دیگر شمسهٔ رسم خزانهٔ شاهنامه ابراهیم سلطان است. قالب کلی این شمسه یک ستارهٔ هشت پر است که با نقش دالبری کار شده است. درون شمسه در هر دو واگیره یک قاب ترنج و در بالا و پایین دو سرترنج، متصل به قاب اصلی نیز آمده است. ترنج‌های کوچک میان هر واگیره از شمسه به عنوان بخشی از شرفه‌ها کار شده اما کاملا متناسب با قالب کلی شمسه است. متن رسم خزانه در ستارهٔ هشت‌پر میانی نوشته شده است (جدول ۲ ردیف ۱).

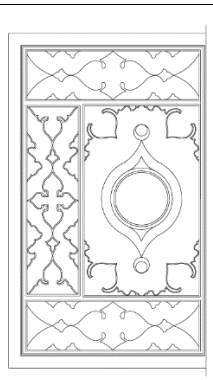
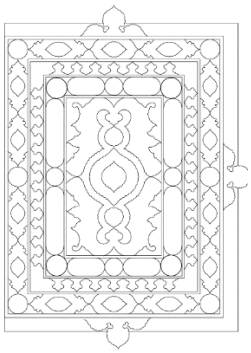
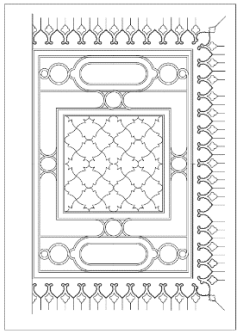
فرم کلی شمسه‌های رسم خزانه در نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغر میرزا، بر پایهٔ قاب دایره است. دو شمسهٔ کار شده در گلستان سعدی و تاریخ وصاف کمی از بالا و پایین کشیده شده‌اند؛ اما نه به اندازه‌ای که به قاب ترنج تبدیل شوند. در شمسهٔ گلستان سعدی دو شرفه بلند و در تاریخ وصاف دو سرترنج در بالا و پایین آمده‌است. بخش میانی شمسهٔ تاریخ وصاف با قاب ترنج و سرترنج تقسیم‌بندی شده‌است. شمسهٔ شاهنامه کاملا در قالب دایره و بخش میانی به یک ترنج هفت‌پر و هفت دایره تقسیم شده است. در هر سه شمسه متن رسم خزانه در بخش میانی دیده می‌شود. در تاریخ وصاف این متن در قاب ترنج میانی آمده است (جدول ۲ ردیف ۲).

به طور کلی به نظر می‌رسد قاب بندی شمسه‌ها در نسخ خطی کتابخانهٔ ابراهیم سلطان بیشتر در قالب ترنج قرار دارد. همچنین دورگیری دالبری قاب‌ها در هر دو شمسه دیده می‌شد. تقسیم‌بندی داخل قاب شمسه نیز با قاب ترنج و نیم ترنج انجام شده است. این در صورتی است که در نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغری تقسیمات بر پایهٔ دایره است. تنها تقسیمات مختصر ترنج و سرترنج در نسخ خطی بایسنغری، متعلق به بخش میانی شمسهٔ تاریخ وصاف است.

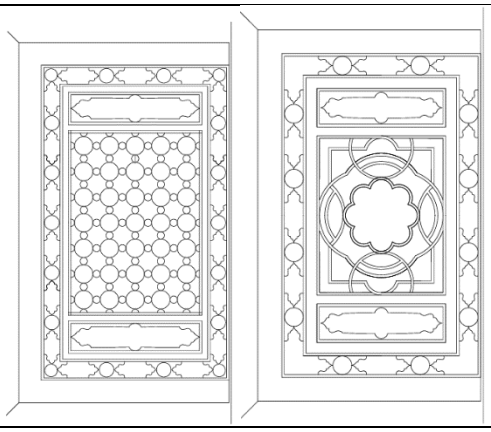
صفحات سرلوح

صفحات سرلوح[1] مذهَّب معمولا پیش از آغاز متن در نسخ خطی کار می‌شدند. این صفحات گاهی حاوی فهرست نسخه، نام کتاب و مؤلف اثر و حتی گاهی رسم خزانه است. در نسخه‌های شاهنامه گاهی نام شاهان شاهنامه در قالب این صفحات تنظیم شده است. چهار نسخه از نسخ خطی مورد مطالعه در این پژوهش دارای صفحهٔ سرلوح تمام مذهَّب‌اند که شامل سه نسخهٔ خطی از کتابخانهٔ ابراهیم سلطان و یک نسخه از کتابخانهٔ بایسنغرمیرزاست. قالب کلی این صفحات در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳: ترکیب‌بندی درصفحات سرلوح نسخ خطی مورد مطالعه(نگارنده)

ردیف	محل تولید	صفحات سرلوح		
۱	کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان			
		دیوان شعرا ۸۲۰ هـ.ق – 1v	گلچین منظوم ۸۲۳ هـ.ق – 1v	شاهنامه ابراهیم سلطان – 16v

[1] در عرف نسخه‌آرایی به صفحات مزین به نقوش تذهیب در قسمت آغازین نسخه خطی گفته می‌شود. در نسخ خطی چند پاره مانند شاهنامه، مثنوی غیره در ابتدای هر پاره از کتاب، صفحات سرلوح نقش شده است (Mayel-Heravi, 2019: p. 160).

۲	کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا	 شاهنامه ۸۳۳ هـق - 12r – 3r

سه نسخهٔ خطی متعلق به کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان دارای صفحات مزدوج سرلوح مذهَّب در ابتدای نسخه‌اند. در سرلوح نسخهٔ دیوان شعرا، بخش میانی به دو قسمت تقسیم شده است. قسمت سمت عطف کتاب بزرگتر و با قاب لچک و ترنج و سمت حاشیهٔ بیرونی با قاب ترنج و نیم‌ترنج تقسیم‌بندی و تزیین شده‌است. داخل کتیبه‌ها نیز با نقش ترنج و نیم ترنج تقسیم‌بندی شده و در بخش میانی عبارات با رنگ طلایی و تحریر تیره نوشته شده‌اند. حاشیه باریک در سه طرف این قالب کار شده‌است. در نسخهٔ گلچین منظوم همان تقسیم بندی ترنج و نیم ترنج نسخهٔ دیوان شعرا تکرار شده با این تفاوت که کتیبه‌ها را نداریم. این صفحات حاوی فهرست نسخه است که در دو ردیف حاشیهٔ اطراف قاب میانی در قاب‌های قلمدانی و دایره ها با طلایی و تحریر تیره نوشته شده‌اند. در این صفحات سه نیم ترنج در وسط سه طرف حاشیهٔ بیرونی نیز آمده است. در شاهنامهٔ ابراهیم سلطان نیز تقریبا قالب کلی یکسان است. بخش میانی با تقسیم بندی هندسی واگیره‌ای و یک حاشیه اطراف آن کار شده است. تقسیمات داخل کتیبه‌ها شامل قاب قلمدانی میانی و دو دایره در طرفین است. قاب حاشیه نیز متناسب با قاب بندی شمسهٔ آغازین این نسخه اجرا شده است. تفاوت این نسخه با دونسخهٔ پیشین در تقسیم‌بندی‌های مدور آن است (جدول ۳ ردیف ۱).

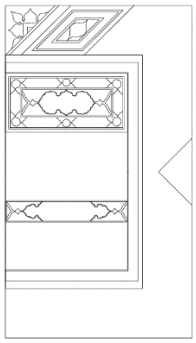
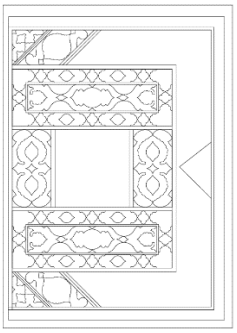
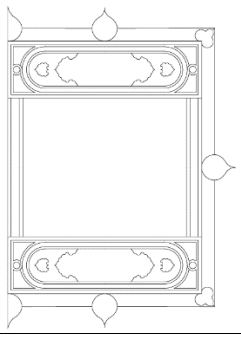
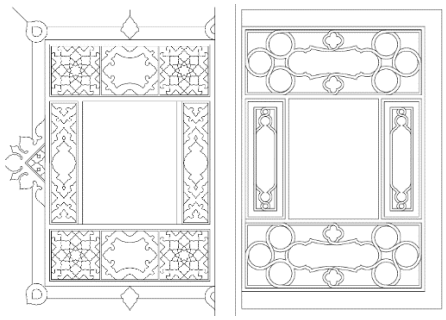
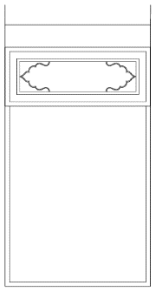
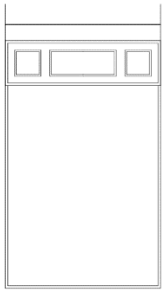
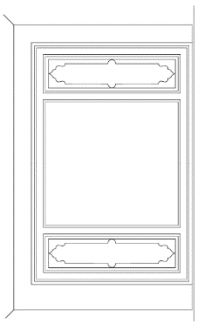
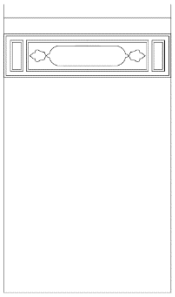
تنها نسخهٔ دارندهٔ صفحات سرلوح در بین نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغر، نسخهٔ شاهنامه است. این نسخه دارای دو سری از این صفحات است. دو صفحهٔ اول ابتدای متن دیباچه آمده و حاوی رسم خزانهٔ بایسنغر میرزاست (2v, 3r). این صفحات شامل کتیبه‌های مزدوج بازوبندی با تقسیمات ترنج کشیده است. بخش میانی با تقسیمات هندسی بر پایهٔ دایره، تسمهٔ اطراف بخش میانی و کتیبه‌ها، یک حاشیهٔ چهار طرفه با تقسیمات ترنج و دایره و یک حاشیه در سه طرف قاب‌هاست. دو صفحهٔ بعدی در ابتدای متن اصلی شاهنامه است که بخش میانی با ۳۵ دایره تقسیم شده و داخل این دوایر نام شاهان شاهنامه با سفید و تحریر سیاه بر زمینهٔ مزین نوشته شده‌است. کتیبهٔ مزدوج بازوبندی و حواشی اطراف مشابه صفحات قبل کار شده است (جدول ۳ ردیف ۲).

قاب‌های به‌کاررفته در ترکیب‌بندی صفحات سرلوح تقریبا مشابه است. کتیبهٔ مزدوج بازوبندی، تزیینات بخش میانی و حاشیه در تمام نمونه‌ها یکسان است. در نسخ خطی کتابخانهٔ ابراهیم سلطان تقسیمات لچک و ترنج و نیم ترنج نقش اصلی را ایفا می‌کنند. به گونه‌ای که می‌توان این نوع تقسیمات به خصوص ترنج کشیده را شاخصهٔ این آثار دانست. در بین این آثار شاهنامهٔ ابراهیم سلطان با قاب‌بندی‌های مدور کمی متفاوت ظاهر شده است. با توجه به اینکه تاریخ تولید این نسخه را تقریبا همزمان با شاهنامهٔ بایسنغری می‌دانند، امکان تاثیر پذیری این نسخه از شاهنامهٔ بایسنغری وجود دارد. و از سوی دیگر تقسیم‌بندی و قاب‌بندی مدور در صفحات سرلوح نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغر، کاملا مشهود است.

صفحات مذهَّب آغاز متن

پس از صفحات سرلوح آغاز نسخه، صفحات آغاز متن نیز دارای تزیینات تذهیب‌اند. شیوهٔ سطربندی این صفحات اغلب متفاوت با دیگر صفحات نسخه است. تمام نسخه‌های مورد مطالعه در این پژوهش، دارای این صفحات مذهَّب‌اند که قالب آن‌ها در جدول شمارهٔ ٤ آمده است.

جدول ٤: ترکیب‌بندی در صفحات مذهَّب آغاز متن در نسخ خطی مورد مطالعه(نگارنده)

ردیف	محل تولید	صفحات آغاز کتاب	
۱	کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان		
		دیوان شعرا ۸۲۰ هـ.ق – 2v	گلچین منظوم ۸۲۳ هـ.ق – 3v
			
		قرآن ۸۲۷ هـ.ق – 1v	شاهنامه ابراهیم سلطان – 17v – 238r
۲	کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا		
		نصایح اسکندر ۸۲۹ هـ.ق – 1v	گلستان سعدی ۸۳۰ هـ.ق – 1v
			
		شاهنامه ۸۳۳ هـ.ق – 13r , 4r	تاریخ وصاف ۸۳۵ هـ.ق – 1v

قاب‌بندی صفحات آغاز متن در نسخ خطی مورد مطالعه، متعلق به کتابخانهٔ ابراهیم سلطان متناسب با صفحات سرلوح کار شده‌اند. در دو نسخهٔ *دیوان شعرا* و *گلچین منظوم* صفحه‌آرایی متفاوتی وجود دارد. این صفحه‌آرایی در نسخ خطی متعلق به شیراز دورهٔ پیشین نیز دیده می‌شود. این نوع صفحه‌آرایی به گونه‌ایست که در هامش نسخه با سطور مورب، عنوانی متفاوت با متن اصلی کتابت می‌شده است. در نسخهٔ دیوان شعرا متن اصلی با کتیبهٔ مذهَّب حاوی عنوان متن آغاز شده است. همچنین متن میانی با حاشیهٔ مذهَّب از هامش جدا شده‌است. متن نوشته شده در هامش نیز با سرلوح شامل کتیبه مورب در قالب متوازی‌الاضلاع و تاج، حاوی عنوان و یک نیم ترنج که فضای لچکی بالای کتیبه را پر می‌کند آغاز می‌شود. در بخش میانی هامش نیز یک لچک مزین به گل و برگ طلایی با تحریر تیره کار شده است. در گلچین منظوم نیز همین ترکیب‌بندی با کمی تفاوت آمده است. متن اصلی با کتیبهٔ بازوبندی مزدوج و دو ستون در کناره‌های متن آغاز می‌شود. لچک میانی حاشیهٔ بیرونی مشابه نسخهٔ دیوان شعراست. کتیبه‌ها در هامش نیز قرینه یکدیگر کار شده‌اند. فضای لچک بالای کتیبه‌ها هم مذهَّب است. قاب کلی صفحه با حاشیهٔ مذهَّب تزیین شده است. قاب‌بندی درون کتیبه‌ها و نقوش متناسب با صفحات سرلوح است (جدول ۳ ردیف ۱). دو صفحهٔ آغاز نسخهٔ *قرآن* ابراهیم سلطان نیز با کتیبهٔ مزدوج بازوبندی و حاشیهٔ اطراف تزیین شده است. در بخش میانی هر سه طرف حاشیه ترنج بادامی کار شده و دو نیم ترنج در سمت عطف در بالا و پایین آمده است. تقسیم‌بندی درون کتیبه شامل قاب قلمدانی است که با قاب ترنج و سرترنج تقسیم‌بندی شده است. صفحات آغاز متن *شاهنامه* نیز با کتیبهٔ مزدوج بازوبندی و دو ستون در طرفین متن و حاشیه تزیین شده است. فرم تزیینات متناسب با صفحات سرلوح و تقسیمات بر پایه دایره است. در میانهٔ این نسخه و در آغاز دفتر دوم شاهنامه، دو صفحهٔ مزین متفاوت با دیگر تزیینات نسخه وجود دارد. فرم آن بیشتر شبیه به سه نسخهٔ دیگر از کتابخانهٔ ابراهیم سلطان است. این صفحات نیز شامل کتیبه مزدوج بازوبندی، دو ستون طرفین متن، حاشیه و نیم ترنج میانی حاشیهٔ بیرونی است. همچنین فرم ترنج بادامی در گوشه‌های حاشیه کار شده است. (جدول ٤ ردیف ۱).

جز نسخهٔ شاهنامه از کتابخانهٔ باینسغر میرزا، سه نسخهٔ دیگر با سرلوح کتیبه‌دار آغاز شده‌اند. تقسیمات درون قاب کتیبه‌ها ترکیبی از تقسیمات هندسی و ترنج و سرترنج است. صفحات آغاز متن نسخهٔ شاهنامه نیز، مزین به کتیبهٔ مزدوج بازوبندی و حاشیه اطراف است. این صفحه شامل کتیبه‌های مزدوج بازوبندی مشابه صفحات سرلوح وحاشیهٔ اطراف است (جدول ۳ ردیف ۲). به تابعیت از صفحات سرلوح، صفحات آغاز متن نیز چهار صفحه شامل دو صفحه ابتدای متن دیباچه و دو صفحه آغاز متن اصلی شاهنامه است (جدول ٤ ردیف ۲).

علاوه بر تفاوت‌هایی که در بخش پیشین گفته شد، به طور کل نسخ خطی مورد مطالعه از کتابخانهٔ ابراهیم سلطان دارای تزیینات بیشتری است. صفحات آغاز متن در سه نسخه از کتابخانهٔ باینسغر میرزا با سرلوح کتیبه دار آغاز می‌شوند. در این میان نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری مستثنی است. در صورتی که در تمام نسخ مورد مطالعه از کتابخانهٔ ابراهیم سلطان حداقل ساختار همنشینی کتیبه مزدوج بازوبندی و حاشیهٔ اطراف را داریم.

تزیینات آغاز هر بخش

در نسخ خطی مذهَّب آغاز هر بخش از کتاب می‌تواند محل تزیین سرفصل در قالب کتیبه باشد. در نسخ خطی مورد مطالعه در این پژوهش نیز چهار نسخهٔ کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان و یک نسخه از کتابخانهٔ بایسنغر، این ویژگی را دارند.

این تزیینات در نسخهٔ دیوان شعرا، گلچین منظوم و قرآن متعلق به کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان، به صورت سرلوح کتیبه‌دار مذهَّب کار شده است. کتیبه‌ها تقریبا مشابه با کتیبه‌های صفحات آغاز متن است. در نسخهٔ گلچین منظوم، فهرست بخش دوم کتاب در هفت دایرهٔ بخش میانی یک ترنج که حاصل قرار گرفتن یک شمسه با دو نیم ترنج در بالا و پایین آن است، نوشته شده است. در نسخهٔ قرآنی نیز کتیبه حاوی نام سوره است. مجموعه تصاویر این صفحات، در گروه تصویر ۱ آمده است.

تصویر ۱: الف) تزیینات آغاز بخش در حاشیه نسخه دیوان شعرا مورخ ۸۲۰ ق 142v (URL1) / ب)تزیینات آغاز بخش گلچین اشعار مورخ ۸۲۳ ق 33v (URL2) ج) سرسورهٔ النباء قرآن ابراهیم‌سلطان مورخ ۸۲۷ ق (قرآن ابراهیم‌سلطان، ۸۲۰)

در بین نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغر، تنها نسخهٔ تاریخ وصاف دارای تزیینات سرفصل است. این نسخه دارای چهار سرلوح کتیبه‌دار در آغاز هر بخش، با احتساب صفحهٔ آغاز نسخه، است. در نسخهٔ گلستان سعدی نیز عناوین سرفصل در قالب کتیبه بازوبندی با عرض کمتر نسبت به کتیبهٔ آغاز متن نوشته شده است. نمونه صفحات در گروه تصویر ۲ آمده است.

تصویر۲: سمت راست کتیبه‌های آغاز بخش در گلستان سعدی مورخ ۸۳۰ ق 3r (URL5) / سمت چپ تاریخ وصاف فاقد شماره صفحه (Mihan, 2019)

استفاده از قاب کتیبه در سرفصل‌های نسخ خطی مورد مطالعه از هر دو کتابخانه دیده می‌شود. وجود این صفحه از تزیینات تا حد زیادی به متن نسخهٔ خطی وابسته است. با این وجود حتی نسخ خطی تک عنوان نیز می‌توانند بخش‌های مختلف داشته باشند. نمونهٔ آن در بین نسخ خطی مورد مطالعه از کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا دیده می‌شود (تصویر ۲). در هر دو گروه نسخهٔ شاهنامه دارای تک صفحهٔ سرلوح کتیبه‌دار در ابتدای نسخه است. در نسخهٔ ابراهیم سلطان بعد از صفحهٔ شمسه و در ابتدای دیباچه کار شده و حاوی عبارت "بسم الله ارحمن الرحیم" است. در نسخهٔ بایسنغرمیرزا نیز پس از صفحات آغاز متن شاهنامه آمده است. این کتیبه حاوی عبارت "در بیان آفرینش افلاک و انجم" است (تصویر ۳).

تصویر۳: سمت راست کتیبه سرفصل در شاهنامه ابراهیم‌سلطان 12v (URL3)/ سمت چپ کتیبه سرفصل در شاهنامه بایسنغرمیرزا (Firdawsī, 1971: p. 27)

صفحات سرلوح کتیبه‌دار در دو شاهنامه را نمی‌توان جزو تزیینات سرفصل به حساب آورد. این صفحات در ادامهٔ تزیینات آغاز کتاب کار شده‌اند و در اصل صفحات آغاز متن دیباچه‌اند. به طور کل، تزیینات سرفصل تا حد زیادی وابسته به متن کتاب است. در کل نمونه‌های مورد مطالعه پنج نسخه دارای تزیینات سرفصل‌اند. همهٔ این صفحات تقریبا با کتیبهٔ بازوبندی یا سرلوح کتیبه‌دار تزیین شده‌اند. حتی تزیینات سرفصل‌های متن هامش در دو نسخهٔ کتابخانهٔ ابراهیم سلطان نیز، سرلوح کتیبه‌دار مورب‌اند.

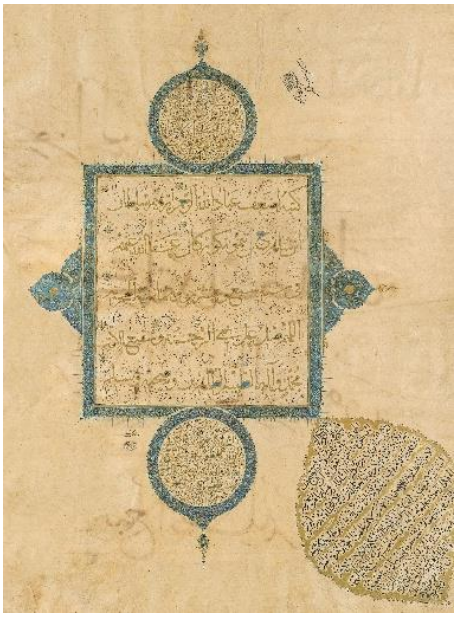
تزیینات صفحات حاوی انجامه

در بین نسخ خطی مورد مطالعه تنها دو نسخه دارای تزیینات انجامه‌اند. یک نسخه از کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان و یک نسخه از کتابخانهٔ بایسنغرمیرزا. انجامه آخر در نسخهٔ دیوان شعرای کتابخانهٔ ابراهیم سلطان در قالب مثلثی کتابت شده‌است. تزیینات نسخهٔ شیراز در فضای خالی لچکی کنار متن انجامه کار شده است. این تزیینات شامل نقوش گیاهی و تک مرغابی اجرا شده با رنگ طلایی تحریر قهوه‌ای‌اند. چنین سبک تزییناتی در اطراف متن انجامهٔ دیوان ناصر بخاری در هامش (202r) نیز کار شده است (تصویر ٤).

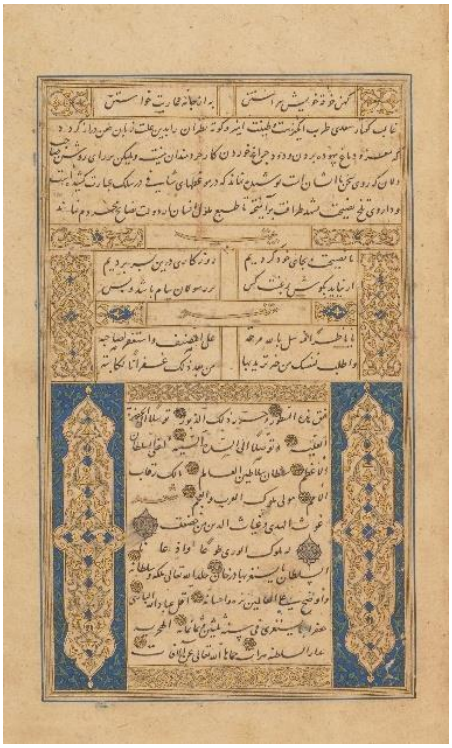
تصویر٤: سمت راست انجامه دیوان ناصر بخاری 202r و سمت چپ انجامه پایانی نسخه 207v در دیوان شعرا مورخ ۸۲۰ ق. (URL1)

در بین نسخ خطی کتابخانهٔ ابراهیم سلطان، نسخهٔ قرآن نیز دارای تزیینات در بخش انجامهٔ کاتب است. این صفحه که متن وقفنامه را نیز در بر دارد، به عنوان صفحه‌ای کامل و مجزا کتابت و تزیین شده است. متن انجامهٔ کاتب که همانا شخص ابراهیم سلطان است در فضای مستطیل عمودی با طلایی و تحریر تیره کتابت شده است. این قاب با حاشیهٔ باریک مزینبه نقوش اسلیمی طلایی بر زمینهٔ لاجوردی تزیین شده است. دو نیم ترنج مزین به نقوش ختایی طلایی بر زمینهٔ لاجوردی و همخوان با تزیینات دیگر نسخه در دو طول مستطیل دیده می‌شود. متن وقفنامه به حرم رضوی، در دایرهٔ مرکزی دو ترنج بادامی در بالا و پایین این قاب حاشیه کار شده است (تصویر ٥).

تصویر ۵: صفحهٔ انجامه قرآن ابراهیم‌سلطان مورخ ۸۲۸ ق حاوی ترقیمه و وقفنامه (قرآن ابراهیم‌سلطان، ۸۲۰)

در بین نسخه‌های مورد مطالعه از کتابخانهٔ بایسنغر، نسخهٔ گلستان سعدی دارای تزیینات صفحهٔ انجامه است. انجامه در این نسخه در فضای مستطیلی کتابت شده‌است. دو طرف متن انجامه دو ستون با تقسیمات ترنج کشیده با نقوش اسلیمی تزیین شده‌اند. تزیینات داخل قاب ترنج طلایی با تحریر تیره بر زمینهٔ بدون رنگ و تزیینات اطراف، اسلیمی زنگاری بر زمینهٔ لاجوردی است. همچنین در طول متن این نسخه، تزیینات نقوش اسلیمی طلایی با تحریر تیره بر زمینهٔ بدون رنگ در فضاهای خالی اطراف ابیات دیده می‌شود (تصویر ٦).

تصویر٦: تزیینات کنار متن و انجامه در نسخهٔ گلستان سعدی مورخ ۸۳۰ ق 56r (URL5)

در طرفین متن انجامهٔ گلچین منظوم کتابخانهٔ شیراز نیز فضای خالی وجود دارد اما تزیین نشده‌اند. همچنین در نسخهٔ تاریخ وصاف کتابخانهٔ هرات تزییناتی اطراف عبارت تاریخ کتابت کار شده است. اما به گفتهٔ شیوا مهن[1] این صفحه الحاقی است و صفحهٔ انجام این نسخه به دلیل آسیب زیاد از بین رفته است (Mihan, 2019).

[1] پژوهشگر هنراسلامی، استاد دانشگاه واشنگتن در سنت لوییس

صفحات مزین و محل اجرای آن‌ها

در جدول ۵، جمع‌بندی از صفحات مذهَّب در هشت نسخهٔ مورد مطالعه در این پژوهش ارائه شده‌است. علاوه بر نوع تزیینات، محل اجرای این تزیینات نیز از جمله مسائلی است که در این بخش مطرح خواهد شد.

جدول ۵: صفحات مزین و مکان اجرای آن‌ها درنسخ خطی مورد مطالعه(نگارنده)

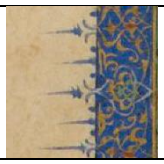
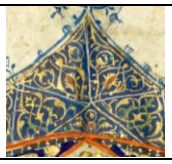
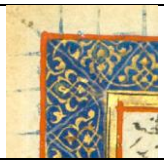
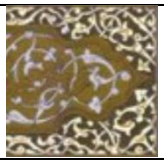
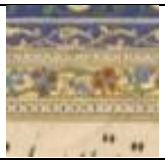
ردیف	عنوان نسخه	تاریخ (هـ‌ق)	صفحات شمسه پیش از آغاز نسخه	صفحات سرلوح پیش از آغاز متن	صفحات آغاز متن اصلی کتاب	تزیینات آغاز هر بخش	صفحات انجامه
۱	دیوان شعرا	۸۲۰		✓	✓	✓	✓
۲	گلچین منظوم	۸۲۳	✓	✓	✓	✓	
۳	قرآن	۸۲۷			✓	✓	✓
٤	شاهنامه	سده ۹	✓	✓	✓		
٥	نصایح اسکندر	۸۲۹			✓		
٦	گلستان سعدی	۸۳۰	✓		✓	✓	✓
۷	شاهنامه	۸۳۳	✓	✓	✓		
۸	تاریخ وصاف	۸۳۵	✓		✓	✓	

شمسهٔ آغاز نسخه که حاوی متن رسم خزانه است، در هر دو گروه نسخ مورد مطالعه، در آغاز نسخه و پیش از شروع متن یا دیگر تزیینات کار شده است. جایگاه این قالب در صفحهٔ پشتی برگ اول است. دومین قالب مذهَّب که با آن برخورد می‌کنیم صفحات سرلوح است. چهار نسخه از هشت نسخهٔ مورد مطالعه، صفحات سرلوح دارند. ممکن است جایگاه اجرای این صفحات متفاوت باشد اما وجه اشتراک آن‌ها این است که پیش از آغاز متن اصلی قرار دارند. در نسخهٔ دیوان شعرا در آغاز نسخه است. در نسخهٔ گلچین منظوم بلافاصله پس از شمسهٔ آغازین آمده و در نسخهٔ شاهنامه ابراهیم سلطان پس از متن دیباچه و پیش از آغاز متن اصلی است. در نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغر سرلوح حاوی رسم خزانه پس از صفحات مزدوج لوح نگاره و در ابتدای دیباچه آمده و صفحات حاوی فهرست شاهان، پیش از آغاز متن اصلی و بعد از دیباچه قرار دارد. در مقایسهٔ دو شاهنامه می‌توان گفت جایگاه رسم خزانه چه در قالب شمسه چه در قالب صفحات سرلوح، پیش از دیباچه است. پس از صفحات سرلوح، صفحات آغاز متن اصلی است. در تمام نسخه‌ها این صفحات با ترکیب‌بندی متفاوت، که پیش از این درباره‌اش صحبت شد، وجود دارند. در اینجا نیز دربارهٔ نسخ شاهنامه، چند نکته وجود دارد. در شاهنامهٔ ابراهیم‌سلطان علاوه بر آغاز کتاب و پس از صفحات سرلوح در میانهٔ نسخه و در آغاز متن کتاب دوم شاهنامه نیز این قالب تزیینی در صفحات مزدوج کار شده‌است. در نسخهٔ شاهنامهٔ بایسنغری پس صفحات سرلوح هم در ابتدای دیباچه و هم در ابتدای متن اصلی آمده است. نکتهٔ دیگر آنکه در هر دو شاهنامه، ابتدای دیباچه با سرلوح کتیبه‌دار آغاز می‌شود. در نسخهٔ نصایح اسکندر، گلستان سعدی و تاریخ وصاف نیز آغاز متن با سرلوح کتیبه‌دار است. تزیینات آغاز هر بخش نیز همانطور که مشخص است در ابتدای هر بخش یا فصل می‌آید. صفحات انجامه نیز در پایان هر بخش یا کتاب یا کل نسخه کار شده که در دیوان شعرا و گلستان سعدی دیده می‌شود (جدول ۵).

انواع نقوش

نقوش در نسخ خطی مورد مطالعه شامل نقوش اسلیمی و ختایی است. در جدول ٦ نمونه‌هایی از هر دو نقش در هر یک از نسخه‌ها ارائه شده است. در انتخاب تصاویر سعی بر آن شد تا برش‌هایی از نقوش متفاوت در قاب‌های متفاوت ارائه شود تا تنوع نقوش نیز مشخص باشد.

جدول ٦: نقوش به‌کا ررفته درصفحات مذهب نسخ خطی مورد مطالعه

ردیف	عنوان نسخه	تاریخ (هـق)	نقوش اسلیمی		نقوش ختایی	
١	دیوان شعرا	٨٢٠				
			2r	2v	1v	207v
٢	گلچین منظوم	٨٢٣				
			1r	3r	1r	1v
٣	قرآن	٨٢٧				
			1v	1v	1v	1v
٤	شاهنامه	سده ٩				
			16v	238r	12r	238r
٥	نصایح اسکندر	٨٢٩				
			1v	1v	1v	
٦	گلستان سعدی	٨٣٠				
			1r	56r	1v	1v
٧	شاهنامه	٨٣٣				
			4r	12r	1r	14v
٨	تاریخ وصاف	٨٣٥				
			1v	1r	1v	-

در روند تطبیق نقوش در دو گروه نسخ خطی مورد مطالعه، آنچه در ابتدا به چشم می‌آید تنوع و کاربرد بیشتر نقوش ختایی در نسخ خطی شیراز است. نقوش ختایی و اسلیمی در نسخ خطی تولید شده در کارگاه ابراهیم سلطان متراکم‌تر اجرا شده‌اند. همچنین نقوش ختایی در قاب‌های اصلی به همان شیوهٔ پرکار و متراکم هم تراز با نقوش اسلیمی کاربرد داشته است. شیوهٔ طراحی و اجرای نقوش ختایی در این دسته از نسخه‌ها ظریف، پرکار و ترکیب‌بندی بوته‌ای‌ست. همچنین همنشینی نقوش ختایی در کنار قاب اسلیمی نیز دیده می‌شود. نقوش ختایی اغلب با رنگ طلایی بر زمینهٔ بدون رنگ یا لاجوردی کار شده‌اند و در بعضی قسمت‌ها، گل‌ها با رنگ‌های محدود سایه‌پردازی شده‌اند. نقوش اسلیمی در حواشی قاب‌های اصلی و زمینهٔ پشت عبارات درون کتیبه‌ها کاربرد دارد. نقوش در زمینهٔ عبارات اغلب به رنگ طلایی با دورگیری تیره اجرا شده‌اند. نمونه آن در جدول ٦ ردیف ۳ ارائه شده است (جدول ٦ ردیف ۱تا٤).

در نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغری اما نقوش اسلیمی با فضای خالی بیشتری نسبت به گروه اول اجرا شده‌اند. فرم اسلیمی‌ها کامل‌تر و تزیینات درون آن‌ها قابل توجه است. کاربرد آن‌ها در بیشتر قاب‌ها مشاهده می‌شود. نقوش اسلیمی در زمینهٔ عبارات کتیبه‌ها رنگی با دورگیری تیره اجرا شده‌اند. نمونه آن در جدول ٦ ردیف ٥ و ۷ آمده است. در گروه نقوش ختایی در این دسته از نسخه‌ها، شاهد تنوع رنگی بیشتری نسبت به گروه اول هستیم. جایگاه استفاده از نقوش ختایی در این نسخه‌ها بیشتر در تسمهٔ اطراف قاب‌ها وطراحی آن به صورت متوالی است. ترکیب بندی نقوش ختایی در قاب‌های اصلی، بوته‌ای است. هر دو نمونه این ترکیب بندی در جدول ٦ ردیف ٦ تا ۸ قابل مشاهده است. گل‌ها نسبتا درشت‌تر و با رنگ و پرداخت بیشتری کار شده‌اند. همچنین کاربرد رنگ سبز در ساقهٔ نقوش ختایی دیده می‌شود (جدول ٦ ردیف ٦ تا ۸).

ابعاد قاب‌ها درصفحات مذهب

ابعاد نسخ خطی هر دو کتابخانه بین ابعاد قطع رقعی، وزیری، رحلی و سلطانی است. بزرگ‌ترین نسخه از نظر ابعاد، نسخهٔ قرآن ابراهیم‌سلطان که از قطع سلطانی بزرگ‌تر و به اصطلاح سلطانی بزرگ است. کوچکترین نسخه دیوان شعرا در کتابخانهٔ ابراهیم سلطان است که قطع آن از رقعی کمی کوچکتر است. نکته‌ای که باید به آن توجه کرد آن است که به دلیل آسیب‌هایی که به لبهٔ نسخ خطی در گذر زمان وارد می‌شود، گاهی لبهٔ این نسخه‌ها در فرایند مرمت بریده می‌شود. در نتیجه ابعاد حال حاضر آن‌ها، ابعاد اصلی نسخه در زمان تولید آن نیست. در جدول ۷، ابعاد اوراق هر یک از نسخه‌ها با استناد بر آنچه در اطلاعات کتابخانه‌ای آن‌ها آمده، ارائه شده‌اند. با همسان‌سازی ابعاد اوراق در نرم‌افزار اتوکد، ابعاد حدودی قاب‌های مذهَّب مشخص شد. داشتن اندازهٔ حدودی این قاب‌ها مشخص می‌کند که چه اندازه از یک صفحه برای اجرای تزیین اختصاص یافته است. از سوی دیگر میزان ظرافت نقوش اجرا شده تا حدودی برای بیننده مشخص می‌شود.

جدول ۷: ابعاد قاب‌های مذهب درنسخ خطی مورد مطالعه (ابعاد به میلی متر)(نگارنده)

ردیف	عنوان نسخه	تارخ (ه.ق)	اوراق نسخه	قطر شمسه	قالب صفحه سرلوح	کتیبه یا سرلوح کتیبه دار	
						کتیبه	تاج
۱	دیوان شعرا	۸۲۰	۱۲۵×۱۹۰	-	۹۰×۱۵٦	۲۷ × ۷۵	-
						مورب ۲۹ × ۳۲	٤
۲	گلچین منظوم	۸۲۳	۲۰۲ × ۲۸۳	۱۱۰	-	-	-
۳	قرآن	۸۲۷	٦۱۰ × ۸۰۰	-	٤۷۸ × ٦٤٤	۱۳۱ × ٤٤۸	-
٤	شاهنامه	سده ۹	۱۹۸ × ۲۸۸	۱۳۵	۱۵۳ × ۲۲۸	٤۰ × ۱٤۸	۱۲
					۱٦۰ × ۲۵۵		
٥	نصایح اسکندر	۸۲۹	۱۱۳ × ۱۹۹	-	-	۲۸ × ۷۰	۱۰
٦	گلستان سعدی	۸۳۰	۱۵۹ × ۲۵۲	٦۳	-	۲۸ × ۹۷	۱۰
۷	شاهنامه	۸۳۳	۲٦۰ × ۳۸۰	۱۵۵	۱٦۸ × ۲۷٦	۵۱ × ۱۹۱	۱۹
۸	تاریخ وصاف	۸۳۵	-	-	-	-	-

در سه نسخهٔ خطی متعلق به کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان صفحات سرلوح کار شده‌اند. این تزیینات تقریبا بین ٦۰ تا ۷۰ درصد از مساحت اوراق نسخه را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین ابعاد کتیبه‌ها تقریبا یک چهارم فضای متن را در بر می‌گیرد. با توجه به ابعاد نسخه‌ها و میزان تراکم نقوش در صفحات مذهَّب، می‌توان دریافت که ظرافت اجرای نقوش بسیار بالاست. برای مثال نسخهٔ دیوان شعرا با ابعاد ۱۹۰ در ۱۲۵ میلی‌متر کوچکترین نسخه است. صفحهٔ سرلوح این نسخه حدود ۱۵٦ در ۹۰ میلی‌متر است. با توجه به طرح این صفحات (جدول ۲ ردیف ۱) می‌توان میزان ظرافت نقوش را تخمین زد (جدول ۷ ردیف ۱ تا ٤).

در گروه دوم نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغرمیرزاست. از نظر ابعاد کوچکترین نسخه نصایح اسکندر و بزرگ‌ترین آن شاهنامه با قطع تقریباً سلطانی‌ست. تزیینات سرلوح در شاهنامهٔ بایسنغری حدود ٤٥ درصد از مساحد اوراق را دربردارند. فضای خالی حاشیهٔ متن در این گروه از نسخ خطی کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان بیشتر است. با این وجود ابعاد قاب سرلوح در این شاهنامه بایسنغری از ابعاد قاب‌ها در شاهنامهٔ ابراهیم‌سلطان بزرگ‌تر است. در ابعاد کتیبه و میزان فضایی که در فضای متن اشغال کرده‌اند، بین دو گروه تقریبا مشابهت وجود دارد (جدول ۷ ردیف ٥ تا ٨). با مقایسهٔ بصری نقوش در هر دو گروه و ابعاد قاب‌ها در آن‌ها می‌توان به این نکته پی‌برد که، نقوش در نسخ خطی بایسنغری کمی درشت اندازه‌تر از نقوش در نسخ خطی ابراهیم سلطان است. به تبعیت از این موضوع نقوش هرات دارای جزییات و تزیینات بیشتری نسبت به نقوش شیراز هستند. برای مثال، دو نسخهٔ تقریبا هم اندازه از هر گروه شامل دیوان شعرا و نصایح اسکندر با ابعاد کتیبه نزدیک به یکدیگر در ادامه آمده است (تصویر ۷).

تصویر۷:راست کتیبه نسخه دیوان شعرا مورخ ۸۲۰ ق – کتابخانه ابراهیم‌سلطان 2v (URL1)/ چپ کتیبه نسخه نصایح اسکندر مورخ ۸۲۹ ق – کتابخانه بایسنغرمیرزا 1r (URL4)

رنگ‌های بکاررفته

رنگ‌های به کار رفته در نسخ خطی کتابخانهٔ ابراهیم‌سلطان به ترتیب بیشترین میزان استفاده عبارت‌اند از: لاجوردی، طلایی، سیاه، شنگرفی، نارنجی، زنگاری، آبی روشن، سفید. لاجوردی به عنوان بیشترین فضای رنگ زمینه در تمام این نسخه‌ها استفاده شده است. پس از آن طلایی‌ست که تمام نقوش ختایی در این نسخه‌ها با این رنگ اجرا شده‌اند. همینطور در جدول‌ها، رنگ زمینهٔ قاب‌های کوچک مثل سرترنج‌ها در کتیبه‌ها و همچنین نقوش اسلیمی کاربرد داشته است. سیاه نیز در بعضی قسمت‌ها به عنوان رنگ زمینه استفاده شده است. رنگ‌های سرخ، نارنجی، زنگاری و آبی روشن نیز در سایه‌پردازی گل‌های سفید یا طلایی و یا به عنوان رنگ عناصر دیگر استفاده شده‌اند. سفید نیز در اسلیمی‌ها و گل‌ها دیده می‌شود.

در نسخ خطی کتابخانهٔ بایسنغری رنگ‌ها به ترتیب بیشترین استفاده عبارت‌اند از: لاجوردی، طلایی، سیاه، شنگرفی، دو طیف رنگ زنگاری، نیلی، سفید، نارنجی، صورتی و بنفش. لاجوردی و طلایی به عنوان رنگ زمینه به ترتیب بیشترین استفاده را داشته‌اند. طلایی در بند ختایی و اسلیمی نیز کاربرد داشته است. سیاه نیز در رنگ زمینهٔ تسمه اطراف قاب‌های اصلی و فضای قاب اسلیمی‌ها دیده می‌شود. شنگرفی نیز در داخل قاب اسلیمی‌ها و گل‌ها کاربرد داشته است. دو طیف رنگ زنگاری، نیلی و سفید در نقوش اسلیمی به کار رفته‌اند. از صورتی و بنفش در رنگ گل‌ها استفاده شده و همچنین از لاجوردی، شنگرفی و نارنجی در سایه پردازی گل‌های طلایی استفاده شده‌است. در هر دو گروه مورد مطالعه، لاجوردی و طلایی نقش اصلی در زنگ‌بندی آثار را داشته‌اند. رنگ زمینه و بخش اعظم نقوش با این دو رنگ کار شده‌اند. سپس سیاه نیز به عنوان رنگ زمینه در فضاهای کوچکتر استفاده شده‌است. شنگرفی، نارنجی، زنگاری در هر دو گروه نسخه دیده می‌شود اما از نظر جایگاه کاربرد و میزان استفاده در نسخ خطی هرات متنوع‌تر و بیشتر استفاده شده‌اند. همچنین تنوع رنگ عناصر در نسخ خطی هرات بیشتر است و رنگ‌هایی چون نیلی، صورتی و بنفش در رنگ گل‌ها تنوع بیشتری ایجاد کرده‌است.

نتیجه‌گیری

در فاصله سال‌های ۸۲۳ تا ۸۳۷ هـ.ق دو کارگاه کتاب‌آرایی همزمان در دو شهر مختلف، با دو شیوهٔ متفاوت و تحت حاکمیت دو شاهزادهٔ تیموری فعالیت داشتند. هرات، مرکز حکومت تیموریان، دارای کتابخانه‌ای بود که جمعی از هنرمندان از سال ۸۲۳ ق زیر نظر بایسنغرمیرزا در آن مشغول به کار بودند. از سوی دیگر در سال ۸۱۹ ق با انتساب ابراهیم سلطان به عنوان حاکم شیراز، کارگاه کتاب‌آرایی این شهر در ادامهٔ سنت هنری پیشین شیراز، کار خود را زیر نظر شاهزادهٔ تیموری ادامه داد. تا سال ۸۳۷ و وفات بایسنغرمیرزا، نسخ خطی نفیسی در هر دو کتابخانه تولید شد. این آثار گرچه متعلق به یک دورهٔ حکومتی‌اند اما تفاوت‌های بسیاری در سبک تزیینات و صفحه‌آرایی دارند. هشت نسخهٔ خطی که دارای نشانه‌هایی بر تایید تولید آن‌ها در هر یک از دو کتابخانه بود، انتخاب شد. وجوه تفاوت و شباهت تذهیب در چهار نسخه خطی مذهَّب از کتابخانهٔ شیراز و چهار نسخهٔ مذهَّب از کتابخانهٔ هرات از نظر قاب‌ها و ترکیب‌بندی، انواع نقوش، محل تزیینات، ابعاد قاب‌ها و رنگ‌ها شناسایی شد. جایگاه استفاده از قاب‌های مذهَّب، جز درمورد صفحات سرلوح، در هر دو گروه مشابه است. قاب شمسه به عنوان شمسهٔ رسم خزانه در دو نسخهٔ شیراز و سه نسخهٔ هرات وجود دارد. سه نسخهٔ شیراز و یک نسخهٔ هرات دارای قالب سرلوح در ابتدای نسخه‌اند. به طور کلی تقسیمات درون قاب‌ها در نسخه‌های شیراز بر پایهٔ ترنج و سرترنج

و در نسخه‌های هرات بر پایهٔ تقسیمات هندسی مدوراند. صفحات مذهب آغاز متن در نسخ خطی شیراز با ترکیب‌بندی کتیبهٔ مزدوج یا منفرد بازوبندی و حاشیهٔ اطراف قاب متن همراه است. در نسخ خطی هرات جز در شاهنامهٔ بایسنغری با تک کتیبهٔ بازوبندی تزیین شده‌اند. از نظر صفحه‌آرایی نسخ خطی شیراز دارای صفحه‌آرایی مستمل بر هامش و متن هستند. یک نسخهٔ ادبی از هر گروه دارای تزیینات انجامه است. فرم این تزیینات در نسخه‌ی شیراز مثلثی و در نسخهٔ هرات دو ستون در طرفین متن انجامه است. با توجه به مقایسهٔ انجام شده تزییناتی که در نسخ خطی کتابخانهٔ ابراهیم سلطان دیده می‌شود نسبتا بیشتر از نسخ خطی باینسغری است. نقوش در هر دو گروه شامل نقوش ختایی و اسلیمی است. با این تفاوت که در نسخه‌های شیراز نقوش ختایی بیشتر و در نسخه‌های هرات نقوش اسلیمی بیشتر کاربرد دارند. هر دو گروه نسخه از نظر ابعاد تقریبا مشابه‌اند. با مقایسهٔ ابعاد و میزان مساحت قاب‌های مذهَّب در می‌یابیم که تزیینات تذهیب و تراکم نقوش در نسخ خطی شیراز بیشتر است. در مقابل نقوش در نسخ خطی هرات دارای تزیینات و جزییات بیشتری نسبت به نسخ خطی شیراز هستند. از نظر رنگ، در هر دو گروه لاجوردی و طلایی و سپس سیاه به ترتیب در رنگ زمینه بیشترین کاربرد را داشته‌اند. شنگرفی، نارنجی، زنگاری در هر دو گروه نسخه دیده می‌شود اما از نظر جایگاه کاربرد و میزان استفاده در نسخ خطی هرات متنوع‌تر و بیشتر استفاده شده‌اند. همچنین تنوع رنگ عناصر در نسخ خطی هرات بیشتر است و رنگ‌هایی چون نیلی، صورتی و بنفش در رنگ گل‌ها تنوع بیشتری ایجاد کرده است. در پایان لازم به ذکر است همانطور که از آغاز این نوشته تاکید شد، این نتایج تنها در رابطه با نسخ خطی مورد مطالعه در این پژوهش به دست آمده است و نگارنده هیچ ادعایی مبنی بر آنکه تمام نسخ خطی شیراز و هرات دارای چنین وجوه تفاوت و اشتراکی‌اند، ندارد. از سوی دیگر تاکید بر تاریخ تولید این نسخه‌ها و همزمان بودن‌شان با زمان حیات دو شاهزاده و داشتن نشانه‌های مستقیم از تعلق آن‌ها به هر یک از دو کارگاه است. نگارنده تنها موفق به دستیابی به تصاویر این هشت نسخه با چنین ویژگی‌هایی شد. در نتیجه با شناسایی و دستیابی به نسخ خطی دیگر با این ویژگی‌ها، نتایج نوشتهٔ حاضر می‌تواند رد، تایید یا تکمیل شود.

Refrences

Ājand, Y. (2008). *Maktab-i nigārgari-yi Herāt* [The Herat school of painting]. Tehran: Academy of Arts of the Islamic Republic of Iran. [In Persian].

Ājand, Y. (2014). *Maktab-i nigārgari-yi Shīrāz* [The Shiraz school of painting] (2nd ed.). Tehran: Matn Institute for Publication of Artistic Works. [In Persian].

Azimi, H. (2011). The Eras of illumination in Persian religious bibliopegy. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*. *2*(41): 23-32. [In Persian]. doi: 20.1001.1.22286039.1390.2.41.3.9

Dawlatshāh Samarqandī, ibn Bakhtishāh, D. (2003). *Tadhkirat al-Shuʿarā* [Memoirs of the poets] (E. G. Browne, Ed.). Tehran: Asāṭīr Publishing House. [In Persian]

Fereidooni, H, Babalhavaeji, F, Azimi, H and Abazari, Z. (2023). A Comparative Study Quranic Manuscripts of the Shiraz and Herat Style, In the Timurid and Safavid periods. *Journal of Greater Khorasan*, *14*(52), 81-94. [In Persian with English abstract]. https://doi.org/10.22034/jgk.2023.334012.1038

Firdawsī, A. (1971). *Shāhnāmah-yi Bāysunghurī* [The Bāysunghurī Shāhnāmah; facsimile edition]. Tehran: Shorā-yi Markazī-yi Jashn-i Shāhanshāhī-yi Īrān. [In Persian].

Ḥāfiẓ-i Abrū. (1993). *Zubdat al-Tawārīkh* [The cream of histories] (S. Kamāl Ḥājj Sayyid Javādī, Vol. 1). Tehran: Nashr-i Nī Publishing. [In Persian]

Hwāndamīr (Ghiyāth al-Dīn ibn Humām al-Dīn al-Ḥusaynī). (2001). *Tārīkh-i Ḥabīb al-Siyar fī akhbār-i afrād-i bashar* [The history of Ḥabīb al-Siyar concerning the accounts of mankind] (M. Dabīrsiyāqī, Ed., 4th ed., Vol. 3). Tehran: Khayyam Publishing. [In Persian].

Mayel-Heravi, N. (2019). *Ketābārāyi dar tamaddon-e Eslāmi: Farhang-e vāzhegān-e nezām-e ketābārāyi* [Book decoration in Islamic civilization: A lexicon of the terminology of the book decoration system] (3rd ed.). Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian].

Mihan, S. (2019). Tārīkh-i Vaṣṣāf; A valuable copy from the library of Baysanghar Mirza. *Nameh_Baysunghur*. 1: 91-116. [In Persian]. link

Qurʾān of Ebrāhīm Solṭān. Astan Quds Razavi Library, MS 250, Mashhad, Iran.

Safari Āq-Qalʿeh, ʿA. (2011). *Noskhe-shenākht: Pazhuheshnāme-ye noskhe-shenāsi-ye nosakh-e khaṭṭi-ye Fārsi* [Manuscript studies: A research journal of the codicology of Persian manuscripts]. Tehran: Miras Maktoob Research Institute. [In Persian].

Sibouyeh, N. (2020). A Camparison Study on the Qur`ans Copied by Ibrāhīm Sultan Timurī and Abdallāh Tabbākh Hiravī (Held by Astan Quds Raḍawi) *Rahpooye Honar-Ha-Ye Tajassomi*, *3*(2), 49-66. [In Persian with English abstract]. doi: 10.29252/rahpooyesoore.7.3.49

Wright, E. (2012). *The Look of the Book: Manuscript Production in Shiraz, 1303-1452*. Washington, DC: University of Washington Press
URL1: Poets' group. (1417). *Dīvān-hā-yi šuʿarā.* National Library of France Supplément persan 1469, Paris, France. 30/08/2026 https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447040v
URL2: Poets' group. (1420). *Golchin-e Manzum [Iranian anthology for Timurid Prince Bāysonqor]*. Museum of Islamic Art, Staatliche Museen zu Berlin, MS I. 4628, Berlin, Germany. 30/10/2026 https://search.smb.museum/?involved=Giat+al-din+Baysonqor
URL3: Firdawsī, A. (15 c). *Ibrahim Sultan Shāhnāmah-'i Firdawsī.* Bodleian Library MS. Ouseley Add. 176. Oxford, United Kingdom 30 / 08 / 2026. https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/bcbfd832-086b-4874-80f8-87500e0de704/
URL4: pseudo-Aristotle. (1425- 1426). *Counsels for Alexander (Nasayih Iskandar)*. Chester Beatty Library Ar 4183. Dublin, Ireland. 30/08/2026. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Ar_4183/8/
URL5: Sa`di. (1427). *Prince Baysunghur's Rose Garden (Gulistan)*. Chester Beatty Library Per 119. Dublin, Ireland. 30/08/2026. https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Per_119/1/